

УДК 130.2:17.021.2:140.8

**МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ АСПЕКТИ
ІСНУВАННЯ ЛЮДСЬКОЇ ОСОБИСТОСТІ
У ФІЛОСОФІЇ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

**MORAL AND ETHICALS ASPECTS
OF PERSONALITY BEING IN LESYA
UKRAINKA'S PHILOSOPHY**

Михайляк У. С.,

кандидат філософських наук, викладач,
Львівський техніко-економічний коледж
Національного університету «Львівська
Політехніка» (Львів, Україна), e-mail:
pustomytyccc@gmail.com

Mykhailiak U. S.,

Candidate of Philosophy, lecturer of the Lvivsky
Technical and Economic College National University
«Lvivs'ka Politehnika» (Lviv, Ukraine), e-mail:
pustomytyccc@gmail.com

Досліджується унікальне тлумачення Лесею Українкою філософської концепції особистості. Антропологічні ідеї Лесі Українки розглядаються як фундаментальні принципи української філософії. Проблема особистості в поглядах Лесі Українки аналізується в контексті її екзистенційної філософії в цілому.

Ключові слова: особистість, народ, свобода, мораль, ідея, ідеал, дух.

In the given article the interpretation by Lesya Ukrainka philosophical conception of personality. The anthropological ideas of Lesya Ukrainka follow from fundamental principles of Ukrainian philosophy. The problem of personality the is viewed by Lesya Ukrainka in the context of her existential philosophy as whole.

Keywords: personality, nation, freedom, moral, idea, ideal, spirit.

Буття людини, з одного боку, неосяжне, багатоманітне у своїх виявах, з іншого – складне в тому сенсі, що непередбачуване та не гарантоване і в своїй якості, й у кінцевій виправданості. Тому філософія людини вивчає у вимірах свободи, самоздійснення, пошуку та утвердження життєвих змістів.

Процес самовизначення людини історично набув різних соціальних та культурних форм, але серед них становлення людини особистістю відіграє ключову роль. Людина як особистість виступає центральною категорією філософії персоналізму. Саме цей момент об'єднує філософську антропологію і персоналізм, екзистенціалізм – філософські течії, які прагнуть досягнути людину як унікальний мікрокосм.

У межах філософської думки Київської Русі досліджувалось розуміння людини як «малого світу», або «мікрокосму». Принцип розуміння людини як мікрокосму утверджується в українській філософії впродовж XVII – XVIII ст. Наприклад, М. Гоголь, П. Куліш, П. Юркевич та інші мислителі продовжували розробляти власну інтерпретацію людини як «мікрокосму».

Від XVII ст. проблема «нової людини» набуває суто світських форм інтерпретації. Продовжуючи тенденцію тлумачення «нової людини» в контексті просвітництва та науки, Г. Сковорода наголошує: сутність «нової людини» – не у «виправленні» її природи (саме такого погляду дотримувалися

Ж–Ж. Руссо, Й. Песталоцці, Д. Дідройн.), а розвитку її здібностей і можливостей. Таке трактування посилювало в українській філософії увагу до питань повсякденної особистої та колективної життєтворчості. Підставою слугували особливості функціонування українського суспільства XVI – XVIII ст., коли народ прагнув зберегти ідентичність на шляху відновлення державності. «Тлумачення людини як соціокультурно (націокультурно) визначеної індивідуальності (неподільності) набуло з XIX ст. в українській філософії, – за визначенням В. Шевченка, – яскраво вираженої етноцентричної і соціально-практичної орієнтації» [18, с. 119].

Період кінця XIX – початку XX ст., позначений поглибленим інтересом до внутрішнього світу людини. У західноєвропейській філософії зароджується думка, що людину, як універсальну істоту, можна філософствувати окремо і особливо. Характеристика людини як істоти духовної, як особистості є визначальною у філософії людини XIX – XX ст. Тобто, власне антропологічна проблематика виділяється у самостійну сферу філософського знання.

У контексті цих орієнтацій розкриваються антропологічні погляди Лесі Українки. У філософії мислительки, як і в системі української філософії взагалі, провідне місце посідає людина. Оскільки проблема людини, її функціонального призначення, виявів індивідуальної сутності залишається актуальною, ми наголошуємо на об'єктивному переосмисленні концепції людини Лесі Українки у зв'язку з духовними пріоритетами сьогодення.

Антропологічні погляди Лесі Українки еволюціонують в межах і під впливом неоромантичного типу культури на ґрунті взаємодії філософії з політичною наукою та релігійною думкою. У західноєвропейській філософській думці утверджувались і зміцнювались екзистенційні мотиви, які сприяли формуванню та поширенню засад нового світобачення. В центрі екзистенціалізму постала проблематика унікальності людського буття, «існування людини тут і тепер», розрізнення справжнього існування людини. Екзистенціальна філософія порушує ідею абсолютної унікальності людського буття. Кіркегор прагне звернути увагу людини на те, що визначає її як особистість – на внутрішній вибір самої себе, своєї власної людської сутності, щоб бути і завжди залишатись самим собою, вважаючи, що пізнання самого себе є «плодотворним началом, що створює істинну людину». О. Бартко зауважує: «Антропологічний поворот, здійснений модерною філософією, що згодом набув в українській культурології, художній творчості та літературній критиці виразних ознак боротьби за звільнення індивідуальності, починався у творчості Лесі Українки зі з'ясування фундаментальної підстави такої боротьби – пошуку відповіді на питання: «звільнення від чого?» або «з-під гніту чого?» [2, с. 159]. Оскільки свободу поетеса вважала вагомим засадою повноцінного духовного та соціального буття людини, тому майже у кожному творі наголошувала на необхідності «визволення індивідуальності в житті і в соціумі» [4, с. 81].

Завдяки глибокому проникненню в сутність світового культурного процесу, Леся Українка поєднує у своїй творчості індивідуалізм, орієнтацію на екзистенційні мотиви, що наростали в європейській культурі, мистецтві, літературі та філософії зі споконвічним потягом до екзистенційного бачення, притаманного українській національній ментальності.

Основна площина руху особистості – морально-ціннісна. Моральний ракурс визначає міру гуманності, людяності ставлення до навколишнього середовища, до інших людей і до себе. Проблеми моралі й особистості Леся Українка глибоко аналізує, зокрема, на основі образу Юди (драма «На полі крові»). Відомо, що Юда в історії християнської культури – архетип негативного героя, зрадника, запродавця. Однак Леся Українка трактує цей образ по-новому, в «руслі загально визнаних моральних універсалій» [7, с. 111]. Українська авторка, відійшовши від строгої біблійної передачі, пропонує оригінальну інтерпретацію Юдиного буття в контексті філософської концепції «волі до життя».

Світогляд та особистість Юди розкривається в процесі його діалогу з прочанином, насамперед там, де він аналізує апостольське оточення Христа: «...*Не царство божє, ні – скоріше пекло / було у тім гурті! Яка там заздрість, / ти й здумати не можеш! Кожєн важив / на перше місце побіля Месії, / на перше, не інакше! І для того / терпів усю зневагу, все приймав. / Учитель мав улюбленців між нами*» [12, с. 152].

У драмі образ Юди неоднозначний: з тексту не випливає, щоб Леся Українка тільки засуджувала діяння Юди. Дослідники творчості поетеси М. Зеров, А. Нямцу й інші, розглядаючи створений нею образ Юди, наголошують: Христос немовби провокує його постійними звинуваченнями в майбутньому відступництві. Юда переконаний – це не він зрадив Ісуса, а навпаки – той скривдив і знедолив його: «*Так! Я продав! / А він мене ограбував! Ні, гірше! Він одурив мене!*» [12, с. 143]. Саме таке пригнічення індивідуальності провокує в свідомості Юди спротив, непокору і відмову від боротьби. «...Юда своєю прагматичністю, – зауважує С. Кирилук, – внутрішньою силою спротиву обставинам, які склалися не на його користь, зрештою, навіть честолюбством ближчий Лесі, аніж... Степан (герой драми «Бояриня». – У. М.), що повинен «хлопом Стьопкою себе зивати і руки цілувати, як невільник» [7, с. 112]. Прагматичні й практичні міркування Юди зосереджені у системі земних цінностей. Але драма «На полі крові» декларує інший вимір життя особистості: її приналежності до особливої ієрархії цінностей. Тому погоджуємося з висновком В. Агеевої, що Юда «не осягнув інших вимірів, іншої мови як корелята інакших стосунків. Замість одкровення він побачив лише обман, за яким обов'язково приховується чиясь своєкорисливість... Юдиним прокляттям стало, сказати б, змішування кодів, змішування різних рівнів ціннісної орієнтації» [1, с. 246–147].

Таким чином, Леся Українка розглядає зраду як внутрішньо руйнівний процес самого буття зрадника, переносячи акцент у екзистенційну площину. В інших творах Леся Українка також виділяє прояви відступництва, розглядаючи її і як зраду своєї Батьківщини та народу («У пущі», «В катакомбах», «Бояриня»), і як зраду своїй сутності, що призводить людину до морального і фізичного знищення («Лісова пісня», «Камінний господар»).

Знаковою для осмислення моральних і антропологічних пріоритетів Лесі Українки стала відома полеміка поетеси з В. Винниченком спричинена його «переходом у російську літературу». Розбіжності у поглядах обох митців були предметом ґрунтовних досліджень Г. Костюка (розвідка «Леся Українка та Володимир Винниченко») і В. Панченка (статті «Я не буду загрожувати переходом в чужу літературу...» та «Занадто рано я родився...»). Осмислюючи національні, моральні й етичні орієнтири двох видатних українських літераторів, В. Панченко зазначає: «Не все було ідеально у ... нових для нього (В. Винниченка. – У. М.) стосунках з російською літературою... не все складалося бездоганно у В. Винниченка і в стосунках з російськими редакціями та видавництвами... І все ж... Як би там не було, а майже все, що В. Винниченко посилав до Москви і Петербурга, друкувалося... Для Винниченка–письменника це було вкрай важливо: ним цікавилися...» [9, с. 9–11]. У квітні 1909 р. В. Винниченко надсилає Максимові Горькому листа, зазначаючи: «Що друкується в російській літературі, те в українській конфіскується і переслідується» [цит. за: 9, с. 11]. Цього ж року він повідомляє М. Коцюбинському: «Пишу зараз велику повість по–російському. Надокучила мені сльозливо–розсерджена критика українська. Надокучили всякі перепони і цензури моральної поліції всяких добродійних дурнів і лицемірів. Хай їм біс! Коли випахають, то я й упиратись дуже не буду» [цит. за: 9, с. 12]. Українські та російські митці на прагнення В. Винниченка перейти в російську літературу відреагували неоднозначно. С. Єфремов, наприклад, зауважував: «...Кращі наші люди мусять іноді йти до чужого письменства, щоб тяжкою панциною на чужому полі відробляти за ту ганебну байдужість... якою обкутує своє письменство рідна обивательщина» [цит. за 9, с. 15]. Позиція Лесі Українки була протилежною. У листі до матері 19 лютого 1913 р. вона проголошує свій моральний «стоїцизм»: «Я не буду загрожувати переходом в чужу літературу, як то роблять інші, бо то «себе дороже стоить», але я можу зробитись учительною європейських мов і прожити без тих «гонорарів», за які треба стільки зневаги приймати» [11, с. 436].

Реакцією на таке «поводіння Винниченка» було написання Лесею Українкою драматичної поеми «Оргія» (1913 р.). Головний герой – співець Антей – сповідує моральний максималізм самої авторки. Так, на запитання: «*Чого ж ти ждеш?*» він відповідає: «*Признання в ріднім краї / без помочі ласкавих переможців*» [17, с. 194]. У драмі

утверджуються такі моральні якості особистості, як честь: вона повинна бути дорожча за гроші, славу та національний обов'язок.

Концепція моральної людини у філософуванні поетеси – це складова її універсальних поглядів. Для Лесі Українки людина і є життя, через яке існують та виявляються його вартості. Її людина обирає собі, за Ж.-П. Сартром, «буття-яке-не-є-тим-чим-воно-є-і-є-тим-чим-воно-не-є» і завжди вирішується внаслідок вибору між «буттям-тим-чого-нема і небуття-тим-що-є». Класичний приклад такого протистояння – Мавка та Килина з «Лісової пісні». Мавка гармоніює з навколишнім світом, Килина – ні. Мавка репрезентує ідею внутрішньої цілісності й природної аристократичності духу, Килина – ні. Хоча і Мавка, і Килина «...прийшли у світ не для його підкорення, «гвалтування» життя для реалізації власних амбіцій, – зауважує М. Ковалик, – а як його органічний елемент, духовна субстанція» [8, с. 194]. Леся Українка обґрунтовує думку, що люди живуть у тісному, але звичному колі помилок, оман, пустих надій, сумнівних ідеалів та переконань і не бажать (інколи навіть бояться) змін. Поєднання буття «в собі» і буття «для себе» дає людині змогу поглянути на себе збоку. Життя для себе в образі Міріам засуджується. Життя Кассандри задля абстрактної істини не має перспективи розвитку, її очікує смерть. Оксана з драми «Бояриня» символізує згубність своєю смертю служити комусь на чужині. «Чимало людей і справді знає, що метою їхнього пошуку є буття, і тією мірою, якою вони володіють цим знанням, вони утримуються від привласнення речей самих по собі і намагаються реалізувати символічне привласнення їхнього буття-в-собі» [10, с. 845]. Людину, яка втратила віру, загубила владну силу мрії, очікує розчарування і шлях очищення стражданням. Одержима з однойменної драми діє на межі праведності й гріха, любові та ненависті, стає втіленням дисгармонії і гине, каменована натовпом. Вона сприймає Месію через призму власної любові – це її власне сприйняття буття, і буття, сприйняте нею, стає таким яке сприйняте. Воно водночас є усвідомленням буття всім народом і його самоусвідомленням індивідом. Отже, мислителька дає можливість оцінити, навіть обрати той чи інший спосіб життя.

Мислителька засуджувала мораль брехні як засіб досягнення мети загального щастя і надзвичайно високо цінувала ідею правди. На її думку, не може бути «дві правди»: одна – для пана, інша – для мужика. У листі до М. Драгоманова Леся Українка пише: «За Вашу ідею, що мусить бути одна правда і для мужика, і для пана, я завжди стояла і буду стояти, а наскільки прислужуся їй ділом, се залежатиме від моїх сил і талану» [17, с. 220]. Н. Ішук-Пазуняк наголошує: «Правда існує для неї як абсолют, у її позачасовій сутності – це безкомпромісна правда. Гірка, тверда, болюча; правда, що є ціллю і засобом до цілі водночас» [5, с. 317].

Отже, можна стверджувати, що Леся Українка своєю творчістю виражає ідеологічний бунт проти знецінення людини. Її герої – непересічні

особистості, котрі постійно мають перспективу вибору між власною системою цінностей і панівними цінностями. Це герої-нонконформісти, адже у протилежному випадку їм загрожує духовна і фізична смерть.

Леся Українка критикує польського модерніста С. Жеромського за те, що його герой прирікає себе на службу стражденому людству: «Я не можу, – промовляв герой повісті «Люди бездомні», – мати ані батька, ані матері, ані дружини, нічого такого, що я пригортав би з любов'ю до серця, допоки з лиця землі не зникнуть ці підлі жахиття. Я повинен відректися від щастя. Я повинен бути абсолютно самотнім. Нехай біля мене нікого не буде, хто б мене стримував!» (переклад наш. – У. М.) [11, с. 124–125]. На це Леся Українка відповідала: «Проти «не можу» нічого не можна сказати, бо якщо це почуття, то воно таке ж законне, як і будь-яке інше. Але проти «я повинен» як доктрини можна заперечити, що вона додає до всіх «жахиття» ще один, хоча, може, і не «підлий», а саме – жахиття аскетизму, – це жахиття небезпечне, загрожує задухомою або паралічем. На щастя, такий «синтез» неможливий для всіх, а тільки для «вибраних». Бідні вибрані!» (переклад наш. – У. М.) [11, с. 124–125].

Мистецтво не тільки як служіння утилітарним потребам громади, а як самоцінність постає у драмі «У пущі» проблемою, що вирішується у руслі нових тем модернізму. Ця драма – глибока філософська рефлексія над долею талановитої особистості та її взаємин із довкіллям. Головний герой драми Річард Айрон – скульптор, який прагне цілковитої реалізації своїх творчих поривань, опинившись серед «страшної байдужості» людської, «стає муляром, артистичну блузу заміняє фартухом» [1, с. 57]. Драма – це роздуми над проблемою щастя й нещастя людини, призначенням митця та мистецтва у світі, співвідношення вічної краси та дійсності, осмислення значення праці в житті людини.

*«Якби ти був митцем справдешнім зроду,
/ ти б чисту мав фантазію і думку, / ти б знав,
що в урочистий час роботи / ми не на грішнім
світі живемо, / навколо нас тоді країна мрії,
/ те «царство Боже на землі», якого / даремно
довго так шукають люди»* [14, с. 52]. У цих словах Річарда Айрона відбилась глибинна ідея української філософської думки, вперше обґрунтована Г. Сковородою ідея «сродної» праці, до якої людина здібна, схильна якої прагне. Лише «сродна» праця робить людину щасливою. Герой Лесі Українки також наголошує: бути «митцем справдешнім зроду» – благо для людини. Тут мислителька обстоює ідею вільного вибору, який пов'язаний із необхідністю захищати свободу творчості митця, тієї неповторної екзистенції, що і є внутрішньою сутністю творчої особистості.

Отже, доходимо висновку, що у філософських поглядах Лесі Українки, як і в системі української філософії взагалі, чільне місце належить людині. Концепція людини, її функціонального призначення, виявів її індивідуальної сутності в світлі сучасних духовних процесів залишається

надзвичайно актуальною. У філософії Лесі Українки, світоглядні засади якої мають підґрунтям ідеї європейського екзистенціалізму та неоромантизму, вчення представників «філософії життя», обґрунтовується ідеал моральної людини позбавленої «кріпацького духу». На думку А. Бичко, дослідниці творчості Лесі Українки, для неоромантичного світогляду поетеси важливе «порівняння особистості до вищих ідеалів життя (ins Blau hinein)» [3, с. 56], в якому і повинна утвердитися свобода суверенної особистості. «Тільки ті єднатимуться з нею в її змагу за свободу, – зауважує про українську мислительку Н. Ішук–Пазуняк, – що самі індивідуально вільні, що не носять у собі печаті рабства» [5, с. 311].

Аналіз творчості Лесі Українки переконливо засвідчує: вона послідовно проводить ідею цінності людини як особистості, необхідності вивільнення її від неістотних залежностей, можливість її вільного вибору. В основі ціннісних орієнтацій Лесі Українки лежить її оригінальна гуманістична концепція людини, згідно з якою кожна людина – це окремих, неповторний світ. Етичний ідеал Лесі Українки – самоцінна, гармонійно розвинена особистість, «душею завжди вільна», яка сама творить свою долю в залежності від нахилів і бажань.

Список використаних джерел

1. Агесва, В., 1999. 'Поетеса зламу століть. Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації', Київ: *Либідь*, 264 с.
2. Бартко, О., 2003. '«Адвокат Мартиан»: свобода особистості в герметичному просторі', *Леся Українка і сучасність (До 130-річчя від дня народження Лесі Українки): зб. наук. праць*, Луцьк: *Вид-во «Волин. обл. друкарня»*, с.159–167.
3. Бичко, А., 2000. 'Леся Українка: світоглядно-філософський погляд', *Укр. центр духовної культури*, 184 с.
4. Гундорова, Т., 1997. 'ПроЯвлення Слова: дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація', Львів: *Літопис*, 300 с.
5. Ішук–Пазуняк, Н., 2008. 'На шляху правди, труду і посвяті', *Леся Українка: ідея свободи України у спектрі світової цивілізації. Розвідки і доповіді / Упоряд. О. Леонтович, В. Погребенник*, Київ: *Вид-во імені Олени Теліги*, с.308–320.
6. Ішук–Пазуняк, Н., 2008. 'Про героїчне в творчості Лесі Українки', *Леся Українка: ідея свободи України у спектрі світової цивілізації. Розвідки і доповіді / Упоряд. О. Леонтович, В. Погребенник*, Київ: *Вид-во імені Олени Теліги*, с.295–307.
7. Кирилюк, С., 1997. 'Проблема національної зради та валленродизму у творчості Лесі Українки та Ольги Кобилянської', *Леся Українка і національна ідея: зб. наук. праць / за ред. Я. Поліщука та А. Криловця*, Київ: *Вид-во імені Олени Теліги*, с.108–114.
8. Ковалик, М., 2006. 'Образи модерних жінок в драматургії Лесі Українки та Володимира Винниченка', *Леся Українка і сучасність: зб. наук. праць*, Т.3, Луцьк: *Волин. обл. друкарня*, с.188–202.
9. Панченко, В., 2002. 'Я не буду загрожувати переходом в чужу літературу...', *Дзеркало: Драматична поема Лесі Українки «Оргія» і роман Володимира Винниченка «Хочу!» / Упоряд. Володимир Панченко*, Київ: *Факт*, с.5–19.
10. Сартр, Ж.–П., 2001. 'Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології', Київ: *Вид-во Соломії Павличко «Основи»*, 854 с.
11. Титаренко, Т., 2003. 'Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності', Київ: *Либідь*, 367 с.
12. Українка, Леся, 1976. 'На полі крові', Збір. тв.: у 12 т., Київ: *Наук. думка*, Т.5, с.135–157.
13. Українка, Леся, 1977. 'Оргія', Збір. тв.: у 12 т., Київ: *Наук. думка*, Т.6, с.163–218.
14. Українка, Леся, 1976. 'У пуші', Збір. тв.: у 12 т., Київ: *Наук. думка*, Т.5, с.9–134.
15. Українка, Леся, 1977. 'Утопія в белетристиці', Збір. тв.: у 12 т., Київ: *Наук. думка*, Т.8, с.155–198.
16. Українка, Леся, 1978. 'Лист до М. П. Драгоманова від 9 лютого 1894 р.', Збір. тв.: у 12 т., Київ: *Наук. думка*, Т.10, с.217–221.
17. Українка, Леся, 1979. 'Лист до О. П. Косач від 19 лютого 1913 р.', Збір. тв.: у 12 т., Київ: *Наук. думка*, Т.12, с.436–437.
18. Шевченко, В., 2008. 'Українська філософія в системі українознавства', Київ: *Вид. дім «Персонал»*, 240 с.

References

1. Agejeva, V., 1999. 'Poetesa zlamu stolit'. Tvorchist' Lesi Ukrainky v postmodernij interpretaciji '(Poet of the fracture century. The creation of Lesya Ukrainka in the postmodern iinterpretation)', Kyi'v: *Lybid'*, 264 s.
2. Bartko, O., 2003. '«Advokat Martian»: svoboda osobystosti v germetychnomu prostori («Advocat Martian»: independent of human in hermetic space)', *Lesja Ukrai' nka i suchasnist' (Do 130- richchja vid dnja narodzhennja Lesi Ukrai' nky): zb. nauk. prac'*, Luc'k: *Iyd-vo «Volyn. obl. drukarnja»*, s.159–167.
3. Bychko, A., 2000. 'Lesja Ukrai' nka: svitogljadno-filosofs'kyj pogljad (Lesya Ukrainka: worldview–philosophical vision)', Kyi'v: *Ukr. centr duhovnoi' kul' tury*, 184 s.
4. Gundorova, T., 1997. 'ProJavlennja Slova: dyskursija rann'ogo ukrai'ns'kogo modernizmu. Postmoderna interpretacija (Manifestation Word: diskurs of early Ukrainian modernism. Postmodern iinterpretation)', L'viv: *Litopys*, 300 s.
5. Ishhuk–Pazunjak, N., 2008. 'Na shljahu pravdy, trudu i posvjaty (On the road of true, work and dedication)', *Lesja Ukrai' nka: ideja svobody Ukrai' ny u spektri svitovoi' cyvilizacii. Rozvidky i dopovidi / Uporjad. O. Leontovych, V. Pogrebennyk*, Kyi'v: *Iyd-vo imeni Oleny Teligy*, s.308–320.
6. Ishhuk–Pazunjak, N., 2008. 'Pro geroi' chne v tvorchosti Lesi Ukrai' nky (About heroically in the creation of Lesya Ukrainka)', *Lesja Ukrai' nka: ideja svobody Ukrai' ny u spektri svitovoi' cyvilizacii. Rozvidky i dopovidi / Uporjad. O. Leontovych, V. Pogrebennyk*, Kyi'v: *Iyd-vo imeni Oleny Teligy*, s.295–307.
7. Kyryljuk, S., 1997. 'Problema nacional'noi' zrazy ta vallenrodyzmu u tvorchosti Lesi Ukrai' nky ta Ol' gy Kobyljans'koi' (Problem of national treason and vallendoryzm in the creation of Lesya Ukrainka and Olga Kobyljanska)', *Lesja Ukrai' nka i nacional'na ideja: zb. nauk. prac' / za red. Ja. Polishhuka ta A. Krylovca*, Kyi'v: *Iyd-vo imeni Oleny Teligy*, s.108–114.
8. Kovalyk, M., 2006. 'Obrazy modernyh zhinok v dramaturgii' Lesi Ukrai' nky ta Volodymyra Vynnychenka (The shape of modern women in dramas Lesia Ukrainka and Volodymyr Vynnychenko)', *Lesja Ukrai' nka i suchasnist': zb. nauk. prac'*, Т.3, Luc'k: *Volyn. obl. drukarnja*, s.188–202.
9. Panchenko, V., 2002. 'Ja ne budu zagrozhuvaty perehodom v chuzhu literaturu... (I will not to threaten of transition foreign literature...)', *Dzeralo: Dramatychna poema Lesi Ukrai' nky «Orgija» i roman Volodymyra Vynnychenka «Hochu!» / Uporjad. Volodymyr Panchenko*, Kyi'v: *Fakt*, s.5–19.
10. Sartr, Zh.–P., 2001. 'Buttja i nishho: narys fenomenologichnoi' ontologii' (Being and nothing. Essay of phenomenological ontology)', Kyi'v: *Iyd-vo Solomii' Pavlychko «Osnovy»*, 854 s.
11. Tytarenko, T., 2003. 'Zhyttjevyj svit osobystosti: u mezhah i za mezhamy budennosti (The being world of personality: in the limit and outside routine)', Kyi'v: *Lybid'*, 367 s.
12. Ukrai' nka, Lesja, 1976. 'Na poli krovi (On the field of blood)', Zibr. tv.: u 12 t., Kyi'v: *Nauk. dumka*, Т.5, s.135–157.
13. Ukrai' nka, Lesja, 1977. 'Orgija', Zibr. tv.: u 12 t., Kyi'v: *Nauk. dumka*, Т.6, s.163–218.
14. Ukrai' nka, Lesja, 1976. 'U pushhi (In dessert)', Zibr. tv.: u 12 t., Kyi'v: *Nauk. dumka*, Т.5, s.9–134.
15. Ukrai' nka, Lesja, 1977. 'Utopija v beletrystyci (Utopia in belletristic)', Zibr. tv.: u 12 t., Kyi'v: *Nauk. dumka*, Т.8, s.155–198.
16. Ukrai' nka, Lesja, 1978. 'Lyst do M. P. Dragomanova vid 9 ljutogo 1894 r. (Letter to M. P. Dragomanov from 9 February 1894)', Zibr. tv.: u 12 t., Kyi'v: *Nauk. dumka*, Т.10, s.217–221.
17. Ukrai' nka, Lesja, 1979. 'Lyst do O. P. Kosach vid 19 ljutogo 1913 r. (Letter to O. P. Kosach from 19 February 1913)', Zibr. tv.: u 12 t., Kyi'v: *Nauk. dumka*, Т.12, s.436–437.
18. Shevchenko, V., 2008. 'Ukrai'ns'ka filosofija v systemi ukrai'noznavstva (Ukrainian philosophy in system of Ukrainian studies)', Kyi'v: *Iyd. dim «Personal»*, 240 s.